

Vilniaus kultūrinio kraštovaizdžio kaita

— T O M A S V E N C L O V A

Vilniaus likimas yra visiškai ekstraordinarinis. Nesu tikras, ar kokia kita Europos vietovė geriau įkūnija riziką, neišbaigtumą ir atvirumą negu Vilnius – amžinas paribys ir pakraštys, ekscentriškas, kaprizingas ir netaisyklingas, keistos praeities miestas, pažeidžiantis logikos ir tikimybės dėsnius. Po daugelio istorinių nelaimių, po nesibaigiančių perėjimų iš vienos valstybės į kitą, drastiškai ir negrįžtamai pasikeitus tautinei gyventojų sudėčiai, Vilnius atgavo savo pirmą statusą, kurį turėjo tik XIV ir iš dalies XV amžiuje: vėl virto nepriklausomos Baltijos valstybės sostine, *in spe* – viena iš didžiųjų Europos sostinių (kaip tik tai, pasak legendos, pagonių žynys Lizdeika anuomet išpranašavo miesto įkūrėjui Gediminui).

Ne kas kita, o miestai yra kultūrų sąveikos svarbiausieji mazgai. Galėtum pasakyti, kad tokia sąveika vyksta pirmiausia tarp miestų, o ne tarp valstybių, tautų ar etninių grupių. Visų didžiausią tos sąveikos įtampą regime vidiniame miesto gyvenime. Tartu semiotikos mokykla yra pasiūliusi terminą „miesto tekstas“ ir gana išsamiai aprašiusi Petrapilio tekstą bei jo priešpriešą – Maskvos tekstą. Be abejonės, galima kalbėti apie Paryžiaus, Vienos, Berlyno ar Varšuvos tekstus. Vilniaus teksto svarbiausioji žymė yra heterogeniškumas (beveik chaotiškumas) ir paradoksialumas.

Lietuva didžiuojasi tuo, kad pagal kai kuriuos apskaičiuojamus Europos centras yra visai greta Vilniaus, netoli Giedraičių

Tomas Venclova gimė 1937 m. Klaipėdoje. Studijavo filologiją Vilniaus universitete. 1961–1965 m. gyveno Maskvoje, 1969–1972 m. – Leningrade, bendravo su literatu ir disidentų aplinkos žmonėmis. 1977 m. jam buvo leista išvykti į Berkli (Kalifornija). Ten, kaip kviestiniam dėstytojui skaitant paskaitas, buvo atimta Sovietų Sąjungos pilietybė. Gavo politinį prieglobstį JAV. Nuo 1980 m. dėsto slavų kalbas ir literatūrą Jeilio universitete, 1985 m. baigęs doktorantūrą tapo rusų ir Rytų Europos literatūros profesoriumi.

miestelio (su tuo miesteliu susijusi Giedraičių, arba Giedroycų, giminė, kuriai priklausė neseniai miręs Jerzy Giedroyc, visą gyvenimą propagavęs Vakarų ir Rytų Europos vienovės idėją). Esama ir kitokių apskaičiavimų, bet, šiaip ar taip, Vilnius yra pačioje Vakarų ir Rytų, Šiaurės ir Pietų sankirtoje. Kraštovaizdis šičia – šiaurietiškas, beveik skandinaviškas; dėl miškų ir ežerų jis visada atrodė laukinis; bet miesto architektūra tame kraštovaizdyje yra pietietiška, kitaip tariant, daugiausia barokinė ir klasicistinė. Vilnius buvo įkurtas toli į rytus nuo svarbiausių Europos centrų, bet visada – bent jau nuo XIV amžiaus – priklausė katalikiškai Vakarų civilizacijai, nors miesto pastatuose ir gyvenimo stiliuje lengva pastebėti rytietišką, bemaž orientalinį elementą. Dvi kitos Baltijos valstybių sostinės primena Vokietijos, Švedijos ar Danijos miestus (Talinas – kiek padidintą Rotenburgą arba Visbį, Ryga – kiek sumažintą Hamburgą arba Stokholmą). Vilnius priklauso Vidurio Europai ir drauge yra labai itališkas. Architektūrą galima interpretuoti kaip „miesto teksto“ substratą, o drauge kaip jo dalį. Barokas čia išaugo ant viduramžiško pamato, kreivų gatvelių labirinte, o tai barokui retai tepasitaiko. Miestas yra įnoringas, net kurioziškas, gyvuoja tarsi palimpsestas, skirtingų epochų statiniai jame susilieja į vientisus ansamblius ir skolinasi vienas kito bruožus.

Nuo viduramžių Vilnius buvo slavų pasaulio ir baltų žemių sankirtoje, taip pat dviejų tikėjimų – katalikybės ir stačiatikybės – sankirtoje. Abu tie tikėjimai prasiskverbė ir tebeprasiskverbia vienas į kitą Brastos unijos fenomene. Unitų tikėjimą persekiojo ir bandė sunaikinti tiek caro, tiek sovietų valdžia, bet jis išliko ir vėl užima Vilniuje deramą vietą. Venecijos ambasadorius Žygimanto Augusto laikais, nors gal kiek perdėdamas, suskaičiavo mieste septyniasdešimt dvi religijas.

Šiaip ar taip, čia buvo – ir tebėra – įvairių denominacijų reformatai; buvo arijonai, juo labiau žydai, kuriems miestas XVII ir XVIII amžiuje virto dvasine sostine ir gavo Lietuvos Jeruzalės vardą. Tebėra karaimų bendruomenė, musulmonų bendruomenės likučiai, galima pastebėti ir senosios pagonybės relikтус, išsilaikiu-

sius Vilniaus apylinkėse ligi pat dvidešimtojo amžiaus. Pastaruoju metu senąją pagonišką baltų religiją bandoma prikelti ir užtikrinti jai maždaug tokią vietą, kokią turi sintoizmas Japonijoje, nors, mano manymu, tai tuščias žaidimas. Kaip bebūtų, Vilniaus katedros požemiuose įžiūrėti Gedimino laikų pagonių šventyklos pamatai – Europoje tokių dalykų pasitaiko turbūt tik Romoje ir Atėnuose. Lietuviškąją pagonybę pavertė savotišku mitu romantizmo ir modernizmo poezija – tiek lietuvių, tiek lenkų, ligi pat Czesławo Miłoszo.

Tautybių mozaika Vilniuje palieka ne menkesnį įspūdį. Knygoje *Vilnius: Miestas Europoje* suskaičiavau septynias vadinamąsias istorines, arba tradicines, tautas, gyvenančias Lietuvos sostinėje nuo seniausiųjų laikų. Sovietinės epochos gyventojų sąrašai registruoja jų apie aštuonias dešimtis, nors dauguma mažųjų etninių grupių, atvykusių iš Rusijos ir jos kolonijų, tada praktiškai susiliedavo su rusais. Lietuviai čia yra autochtonai ir tuo visada grindė savo teisę į Vilnių, bet jau viduramžiais medinėse miesto gatvėse gal ne rečiau negu baltiškąją buvo galima išgirsti rusėnų kalbą. Kaip žinoma, porą šimtmečių labiausiai pastebima, dominuojanti Vilniaus tautybė buvo lenkai, bet jų dauguma turėjo protėvius lietuvius ir vadino save lietuviais – taip elgėsi ir magnatai Radvilos, ir paprasti šlėktos; jų požiūris į tikrąją Lenkiją (vadinamąją Karūną) buvo labai nevienareikšmis.

Toji ypatingo lietuviškumo tradicija irgi išliko beveik ligi mūsų laikų (kaip tik toks lietuvis buvo Miłoszas). Neseniai išleidau knygą *Vilniaus vardai*, kurioje surinkau daugiau negu penkis šimtus garsių vilniečių biografijų, siekdamas kuo didesnio objektyvumo ir stengdamasis, kad niekas neliktų užmirštas. Baltiškąją kalbą šnekantys lietuviai toje knygoje vyrauja seniausiais, taip pat naujaisiais laikais, bet jų būta Vilniuje visomis epochomis. Tai paprastai pačios reikšmingiausios lietuvių kultūros asmenybės, nuo Renesanso ir baroko religinių rašytojų ligi dvidešimtojo amžiaus modernistų. Tiesa, jie beveik išnyksta aštuonioliktajame amžiuje, bet lietuviškai kalbančių žmonių vėl galima rasti tarp Adomo Mickevičiaus amžininkų, kurie drauge su juo lankė Vilniaus

universitetą. Lenkakalbiai žmonės aiškiai vyrauja nuo Liublino unijos, bet tai dažniausiai tokie lietuviai kaip Radvilos, Mickevičius ir Miłoszas, aiškiai skiriantys save nuo Karūnos lenkų. Tik tarpukario epochoje jų proporcija ima keistis tikrųjų lenkų naudai, o vėliau vienu ir kitu lieka nedaug; Stalino iškeldinti, jie atsiduria daugiausia Lenkijos vakarų žemėse. Baltarusiai (rusėnai) yra aiškiai pastebimi ankstyvaisiais Vilniaus laikais, o paskui dvidešimtojo amžiaus pradžioje; žydai – nuo septynioliktojo amžiaus ligi pat Holokausto. Be to, suradau daugiau negu dvidešimt vokiečių, dvidešimt italų (tarp jų beveik visus senųjų laikų menininkus), penkis prancūzus, porą anglų, taip pat du vengrus, čeką, ispaną, olandą, švedą, gruziną, turką, graiką, ukrainietį, latvi, suomį bei du juodaodžius: pirmąjį kilusį iš Etiopijos, antrąjį – iš Brazilijos.

Visa tai paliko man kiek siurrealistinį įspūdį. Juo labiau kad dauguma tų netradicinių Vilniaus gyventojų paliko žymų pėdsaką savo krašto ar Lietuvos kultūroje. Yra taip pat ir rusų – ne tik senatorius Novosilcevas ar generalgubernatorius Muravjovas Korikas, bet ir iškili aktorė Komisarževskaja, ir Michailas Bachtinas, kurį Vilnius paakino sukurti filosofinę dialogo teoriją. Skirtingų kalbų ir kultūrų sankirtos, anot Bachtino, yra geriausias vaistas nuo minties sustabarėjimo.

Tradicinės tautybės – lietuviai, lenkai, baltarusiai, žydai – sukūrė savuosius Vilniaus mito variantus, konkuruojančius naratyvus, kurie buvo taikomi ir politinėms manipuliacijoms. Bet nacionalizmus čia paprastai švelnino regionalizmo dvasia. Kiekviena tauta rado Vilniuje tarsi alternatyvią tapatybę.

Lenkams Vilnius visada buvo Varšuvos ir Krokuvos priešprieša; beje, visa Lietuva buvo nakties, magijos bei chtonišku, grėsmingų galių karalystė, pažįstama visiems Mickevičiaus, na ir Miłoszo skaitytojams. Lenkija tikraja to žodžio prasme – Varšuva, Lodzė, iš dalies ir Krokua – reprezentavo ne naktį, o dieną.

Lietuvių savimonei reikšminga Vilniaus–Kauno opozicija: Vilnius yra sakralinis, drauge ir atviras miestas, įkūnijęs Didžiosios Kunigaikštystės tradiciją; Kaunas yra grynai pasaulietinis, profa-

niškas, labiau susijęs su etnine sodietiška Lietuva, atsparesnis išorės įtakoms, ypač rytietiškosioms.

Žydai priešino dvasinę sostinę Vilnių pramonės bei prekybos sostinei Odesai; antra vertus, mokyto Vilniaus tradicija buvo Galicijos miestelių chasidiškos tradicijos atsvara. Baltarusių savimonei Vilnius yra Minsko alternatyva – tatai tapo ypač pastebima pastaruoju metu. Visos tos opozicijos turi bendrą vardiklį: Vilnius visiems yra beveik šventas miestas, kultūrinės atminties bei istorinių aspiracijų centras – Gedimino, filomatų, Gaono, Skorinos sostinė.

Tas Vilniaus heterogeniškumas ir margumas atspindi bei kondensuoja Didžiosios Kunigaikštystės margumą: nuo pat pradžios ji buvo keistas baltų ir slavų, pagonišku (vėliau katalikišku) ir krikščionišku (tiksliau kalbant, stačiatikišku) žemių konglomeratas. Be to, Vilniaus pozicija paradoksali: tai sostinė, o drauge pasienio miestas. Seniausiais laikais jis buvo netoli kryžiuočių valdų, turėdamas didžiulį rytų krikščionių užnugarį ligi pat Smolensko; Abiejų Tautų Respublikos eroje buvo laikomas katalikiškojo pasaulio bastionu pačiame jo pakraštyje; caro (ir sovietų) laikais virto imperinės Rusijos citadele nukariautame krašte, o drauge tiltu į Europą; tarpukaryje buvo tik trisdešimt kilometrų nuo lenkų ir lietuvių sienos (kurią lietuviai vadino demarkacine linija), o dabar vėl trisdešimt kilometrų nuo sienos, tik ji persikėlė į rytus ir skiria Lietuvą, drauge ir Europos Sąjungą nuo Baltarusijos. Pati siena, kaprizinga ir nuolat kintanti, paverčia miestą nostalgijos objektu: prieš pastarąjį karą jo ilgėjosi lietuviai, dabar ilgisi lenkai, gal dar stipriau – baltarusiai. Be to, Vilnius visada lieka etniniu anklavu. Kadaisė jis buvo lenkakalbis, apsuptas lietuviškų kaimų; dabar jame vyrauja lietuviškai šnekantys žmonės, bet aplinkiniai sodžiai vartoja jau lenkų kalbą. Bene Lloyd George pagavo tą amžiną paradoksalumą, groteskiškai ir ciniškai tardamas: „Vilnius yra žydų ir baltarusių gyvenamas miestas, dėl kurio kariauja lietuviai ir lenkai.“

Taigi Lietuvos sostinė bent kelioms tautinėms grupėms yra savęs įtvirtinimo centras, o drauge kitoniškumo, Kito didžiąja raide

viešpatija. Tasai Kitas dažnai būdavo ir net dabar būna demonizuojamas. Manau, kaip tik čia slypi Vilniaus šansas: miestas turi priminti kiekvienam apie kitoniškumą (tačiau be demonizavimo) ir sunaudoti visus savo istorinio bei kultūrinio paveldo elementus, įveikdamas buvusias nesantaikas.

Lietuvos laimėjimas Vilniuje, jau virtusiame europiniu miestu, yra neabejojamas – jį galima gretinti su Lenkijos laimėjimu Vroclave ir Gdanske. Tačiau praeis šiek tiek laiko, kol lietuviai išmoks integruoti visą Vilniaus praeitį – taip pat ir etniškai nelietuvišką – į savo valstybės istoriją. Vilnius nėra išskirtinė vienos kurios etninės grupės nuosavybė. Kadangi esu lietuvis, visada pabrėžiu, kad jis nėra vien lietuviškas; jei būčiau lenkas, pabrėžčiau, kad jis nėra vien lenkiškas. Man rodos, tik tokia pozicija neįamžina istorinių ginčų, tik padeda juos spręsti. Laimė, ją vis dažniau užima istorikai ir valstybininkai.

Pranešimas perskaitytas 2007 m. liepos 21 d.

Zum Wandel der Kulturlandschaft in Vilnius

— T O M A S V E N C L O V A

Vilnius hat ein ausgesprochen außergewöhnliches Schicksal. Ich bin mir nicht sicher, ob es einen anderen Ort in Europa gibt, der das Risikohafte, das Unvollkommene und die Offenheit besser verkörpert als Vilnius. Vilnius genießt seit alters her den Status eines grenznahen, am Rande gelegenen Ortes, einer exzentrischen, kapriziösen und unausgeglichenen Stadt mit einer eigenartigen Vergangenheit, die jegliche Logik- und Wahrscheinlichkeitsgesetze verletzt. Nach vielen historischen Heimsuchungen, nach nicht enden wollendem Wandel seiner Zugehörigkeit zu immer anderen Staaten, nach drastischen und unwiederbringlichen Veränderungen der Zusammensetzung seiner Bevölkerung hat Vilnius endlich seinen ursprünglichen Status, den es nur im 14. Jh. und zum Teil noch im 15. Jh. besaß, wiedererlangt – Vilnius wurde wieder Hauptstadt eines unabhängigen baltischen Staates, *in spe* – eine der großen europäischen Hauptstädte (laut einer Legende soll gerade dies der litauische heidnische Oberpriester Lizdeika dem Gründer der Stadt, Gediminas, prophezeit haben).

Gerade die Städte sind die tragenden Säulen des kulturellen Zusammenwirkens. Man könnte geradezu sagen, dass ein solches Zusammenwirken vor allem zwischen den Städten erfolgt, nicht aber zwischen den Staaten, Völkern oder etwa ethnischen Gruppen. Die größte Spannung innerhalb dieses Zusammenwirkens kann im Innenleben einer Stadt beobachtet werden. Die Tartuer